

ÚJABB ADATOK A VÖRSI KÉSŐ RÉZKORI DIADÉMRÓL

BONDÁR MÁRIA¹

Az 1952-ben Vörsön előkerült diadémos sír a Kárpát-medence rangos rézkori temetkezéseinek egyike. A temetkezéssel és a koponyán talált diadémmal kapcsolatban is különféle vélemények olvashatóak a szakirodalomban: férfi vagy nő sírja, esetleg egy sámáné volt, a tárgyról pedig, hogy rézből, bronzból, vagy vörösrézből készült, öntéssel vagy kalapálással. Az utóbbi években megélénkült, fémművességgel kapcsolatos kutatások azonban teljesen figyelmen kívül hagyták a diadémot (1. kép). A fejdísz „újraközlése” azt a célt szolgálja, hogy a tárgy ismét bekerüljön a tudományos köztudatba, a mai kutatási lehetőségek – két roncsolásmentes fémvizsgálat – eredményeivel kiegészítve.² Kérdések merültek fel az előkerülés körülményeivel kapcsolatban is, amelyek tisztázásához elő kellett venni az eredeti dokumentációt és áttekinteni a diadém kutatásának történetét. A tanulmány pontosítja a lelet lelőhelyét, és megvizsgálja a különböző méretű diadémok funkcióját egy nemrégiben közölt anatóliai lelet tanulságai alapján.

A VÖRSI KÉSŐ RÉZKORI SÍROK ELŐKERÜLÉSE ÉS A LELŐHELY ÚJRAAZONOSÍTÁSA

Az első híradás a sírről az *Archaeologiai Értesítő* ásatási jelentésében látott napvilágot 1954-ben:

„Vörs (Somogy megye, fonyódi j.). A falu ÉK-i szélén, az ún. majorsági épületektől mintegy 100 m-re, ÉK-re három sílógödrtől ástak. A gödrökből 3 csontváz sír került elő.

A gyors leletbejelentés eredményeként az egyik sírt szakszerűen bontották fel. A sírok közül kettő nagyjában K-Ny-i irányítású volt, ezek korát az egyik megfigyelt sír alapján meg lehetett határozni. A szakszerűen felbontott sírban zsugorított csontváz feküdt bal oldalán, feje D-DNy-nak. A fej körül 2 cm széles bronzpánt volt dudoros díszítéssel. A pánt két vége hegyben végződött és a homlokon

1. kép: A vörsi diadém (Bondár, Mária: *Spätkupferzeit. In: Sieben Jahrtausende am Balaton. Sonderausstellung vom 24. September 1989 bis 26. November 1989 in Mannheim. Sonderausstellung vom 10. Dezember 1989 bis 26. Februar 1990 in Oldenburg, hrsg. Róbert Müller. Mannheim: Städtisches Reiß-Museum Mannheim, 1989, Taf. 4; fotó: Kádas Tibor*)

¹ tudományos főmunkatárs, MTA BTK Régészeti Intézet

² A részletes tanulmány az *Antaeus* című folyóirat következő számában jelenik meg. Bondár, Mária: The Vörs diadem: a unique relic of Late Copper Age metallurgy. Supposition, fact, new results. *Antaeus* 33 (2015), in press. 2014-ben Gresits Iván végzett energia-diszperzív röntgen-fluoreszcenciás (ED-XRF) elemzést diadémon a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Vegyészmérnöki és Biomérnöki Karának Kémiai és Környezeti Folyamatmérnöki Tanszékének Nukleáris Spektroszkópiái Laboratóriumában. Ennek eredményeit a fent említett tanulmány függeléke tartalmazza majd. Egy másik módszerrel – neutron radiográfia (NR) és prompt-gamma aktivációs analízis (PGAA), valamint repülési idő-neutron diffrakció (TOF-ND) elemzésekkel – vizsgálták a tárgyat a Budapesti Kutatóreaktornál a Budapesti Neutron Centrum (BNC) archeometriai kutatásokban résztvevő laborjaival (MTA Energiatudományi Kutatóközpont Nukleáris Analitikai és Radiográfiai Laboratórium, MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont SzFI Neutronspektroszkópiái Osztály) létrejött együttműködés keretében. A vizsgálatokra a *Studies on local metal production of the Carpathian Basin from the late Copper Age until the Middle Bronze Age (3500–1500 BC)* című EU FP7-es NMI3 projekt keretén belül került sor. Az együttműködést ezúton is köszönöm Kiss Viktóriának, valamint a vizsgálatokat végző Kasztovszky Zsoltnak, Kiss Zoltánnak, Maróti Boglárkának, Káli Györgynek és Horváth Eszternek.

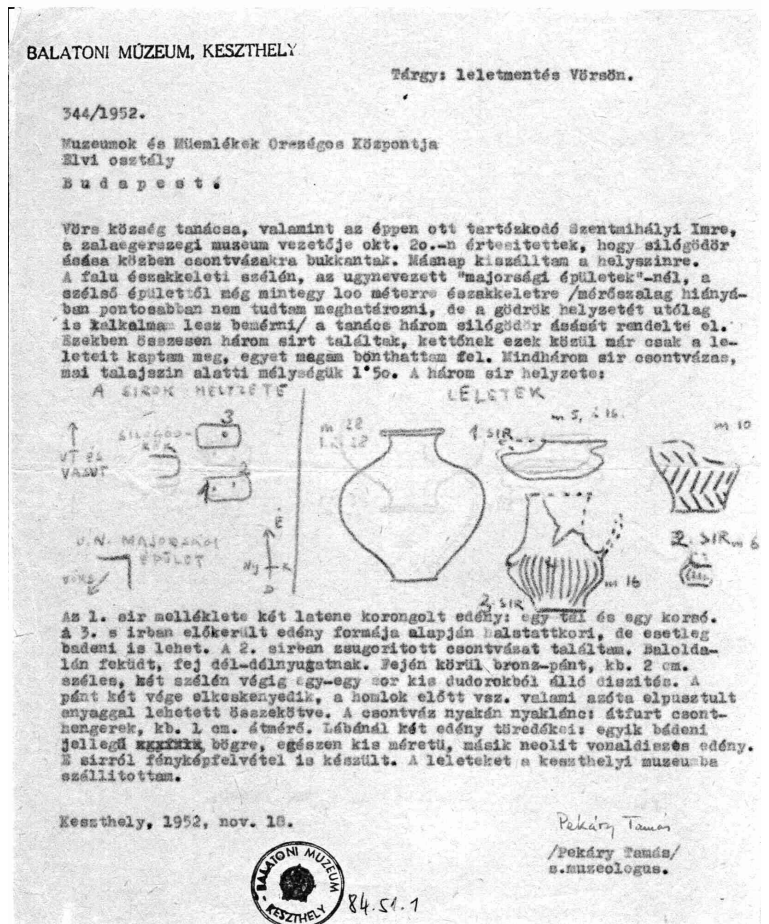
Bondár Mária • Újabb adatok a vörsi késő rézkori diadémról

össze volt csavarva. A nyakon átfűrt kagylógyöngyök. A lábánál két péceli kultúrához tartozó edény. Az egyik, korábban megtalált sír szintén ebből a korból származik, mert egy hasonló edény volt a sírmelléklet. A harmadik sír szintén csontváz volt, a mellékletként talált korongolt szürke edények a La Tène C periódusba sorolhatók. Pekáry Tamás³

Vörs község a Kis-Balaton térségéhez tartozik. Ez, a tó a nyolcvanas években megkezdett, több lépcsőben megvalósított vízügyi rekonstrukciójának köszönhetően jól kutatott területté vált, a késő rézkori diadémos sír azonban még ezt megelőzően, 1952-ben került elő.

Pekáry Tamás ásatási jelentésének eredeti, gépelt példányában saját edényrajzai és a helyszín hevenyészett vázlata is megtalálható. A jelentésből megtudjuk még, hogy Szentmihályi Imre, a zalaegerszegi múzeum vezetője 1952. október 20-án éppen Vörsön tartózkodott, amikor a csontvázak előkerültek. Ezután értesítették Pekáry Tamást, aki másnap kiment a lelőhelyre. Mérőszalag hiányában a fiatal segédmuzeológus csak közelítőleg tudta meghatározni a sírok pontos távolságát a majorság szélső épületétől (2. kép). Úgy vélte, a gödrök helyzetét utólag is lesz alkalma bemérni. A jelentésből az *Archaeologiai Értesítőben* megjelent rövid jelentéshez képest még annyit tudunk meg a diadémról, hogy „A pánt két vége elkeskenyedik, a homlok előtt valószínűleg valami azóta elpusztult anyaggal lehetett összekötve.” Az is világos a dokumentációból, hogy nem teljes edények, hanem két edény töredékei voltak a diadémos sírban, amelyeket Pekáry le is rajzolt, és megadta a méreteiket is. A csontváz nyakán „csonthengerekből” készített, kb. 1 cm átmérőjű gyöngyöket talált, ezeket nem rajzolta le. A sírról fényképfelvételeket készített, és a leleteket a keszthelyi múzeumba szállította.⁴ A sírok számozásába kicsit belebonyolódott, az általa feltárt sírhoz tartozó leleteket először 3. sírként jelölte, majd átjavította 2. sírra.⁵

Banner János Pekáry fent idézett rövid ásatási jelentését az utolsó pillanatokban vette át, mielőtt lezárta volna a péceli kultúráról írt monográfiája kéziratát. Két vörsi lelőhelyet is említ ebben a műben Vörs (42. lelőhely) és Vörs-majorsági épületek néven

2. kép: Pekáry Tamás ásatási jelentése
(Keszthely, Balatoni Múzeum Adattára 344/1952)

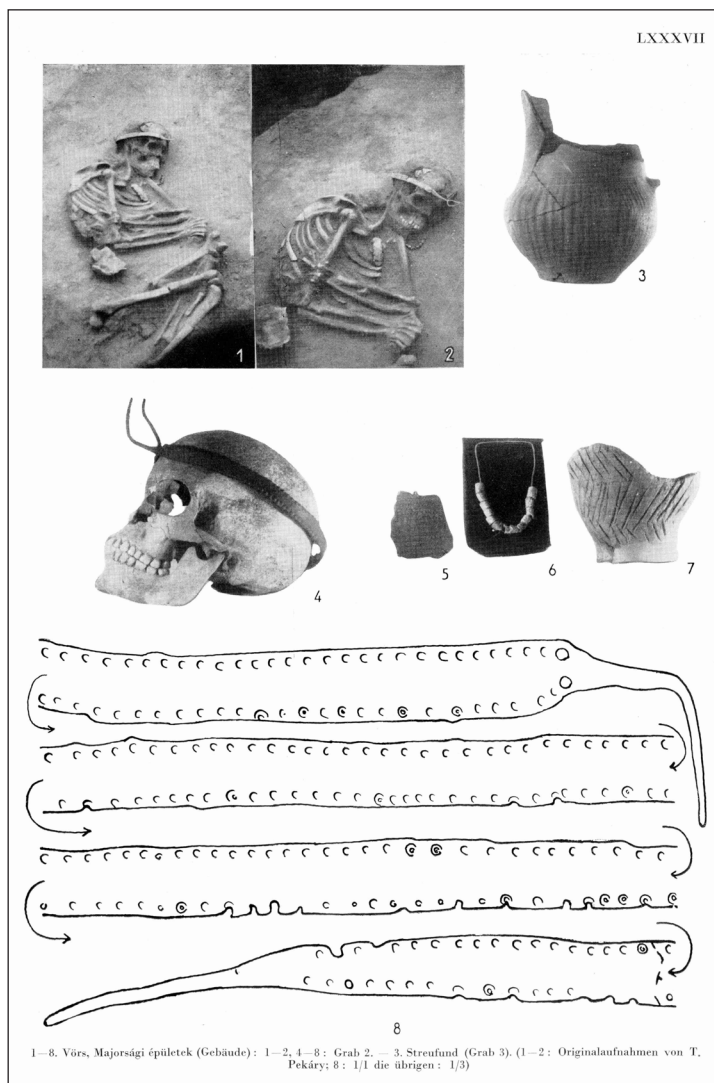
³ Pekáry Tamás: Vörs. *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954), 72. Pekáry Tamás 1952. november 18-án kelt ásatási jelentése a keszthelyi Balatoni Múzeum Adattárában található 344/1952. számon. Pekáry Tamás (1929–2010) 1956-ban elhagyta az országot, s Svájcban, majd Németországban telepedett le. Alföldi András tanítványaként a római kor neves gazdaságtörténésze lett, 2003-tól a münsteri egyetem professzor emeritusa volt.

⁴ Vörs ma a kaposvári múzeum gyűjtőterületéhez tartozik, az ötvenes években azonban a Balaton környéki leletek Keszthelyre kerültek.

⁵ A korábban már előkerült, töredékes badeni korszakot tartalmazó sír lett a 3. számú. A leleteket 1963-ban leltározták be a keszthelyi Balatoni Múzeumban, a diadém és a koponya leltári száma 63.53.1.

(3. kép).⁶ Banner a lelőhely lokalizálásával nem foglalkozott. Pekáry helyszínrajzát nem közölte. A modern térképeken ma is van „Vörsi major” vagy „Tsz major” nevű rész Vörs közigazgatási határán belül, így a kutatás a földrajzi név egyezése alapján elfogadta, hogy ott került elő a diadémos sír. Az eredeti dokumentációt alaposan szemügyre véve kiderül azonban, hogy a lelőhely ezen azonosítása hibás.

Ha Pekáry helyszínrajzából kiindulva megpróbáljuk összevetni a helyszínt a mai térképekkel, és beazonosítani a majorsági épületeket, kiderül, hogy a jelenlegi „Vörsi major, Dél-Balaton Tsz” nem a falutól északkeletre, hanem nyugatra van, azaz mintha Pekáry fordítva tájolta volna a helyszínrajzot (4. kép). Miután kiderült, hogy a mai térképeken jelölt major és Pekáry nagyon leegyszerűsített, vázlatos helyszínrajza nem lehet azonos, átnéztem a Vörsön végzett későbbi ásatások jelentéseit, fogódzókat kerestem a diadém lelőhelyének pontos meghatározásához. Faggattam a zalai és kaposvári régészeket is, mit tudnak a késő rézkori lelőhelyekről, a csontvázról, korábbi vizsgálatokról.⁷ Hosszas kutakodás után találtam rá a világhálón Tóth Dénes nyugalmazott tanár munkájának említésére.⁸ Ebben a diadémról írott bekezdés röviden összefoglalja a szakirodalomból tudható legfontosabb ismereteket.⁹ Tóth Dénes – aki a hetvenes években telepedett le Vörsön – a szomszédjától hallott a diadémos sírról. Utóbbi személyesen is ott volt a silógödör ásásakor. Az egykori helyszín a halastó közelében, Tóth Dénes kertjének végében volt, így ő utcanevekkel és telkekkel azonosítva határozta meg a lelőhelyet.¹⁰ A sír feltárásakor készült helyszíni jelentésben említett majorsági épület a Festetics-kastély területén volt (Vörs, Alkotmány u. 10. hrsz. 23), és nem a mai térképeken vörsi majorként jelzett helyen. Beigazolódott tehát, hogy még a biztosnak vélt adatot is érdemes ellenőrizni az eredeti források alapján. A diadém lelőhelyét Tóth Dénes adatai alapján a helyszínt jól ismerő Költő László tette térképre (4–5. kép).¹¹

3. kép: A vörsi diadémos sír és a sírban talált leletek.
(Banner, János: *Die Pécelér Kultur*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956, Taf. LXXXVII.)

⁶ Banner, János: *Die Pécelér Kultur*. Archaeologia Hungarica 35. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), 111. Taf. LXXXVII. Az utóbbi lelőhely a 324. szám alatt található a kötetben.

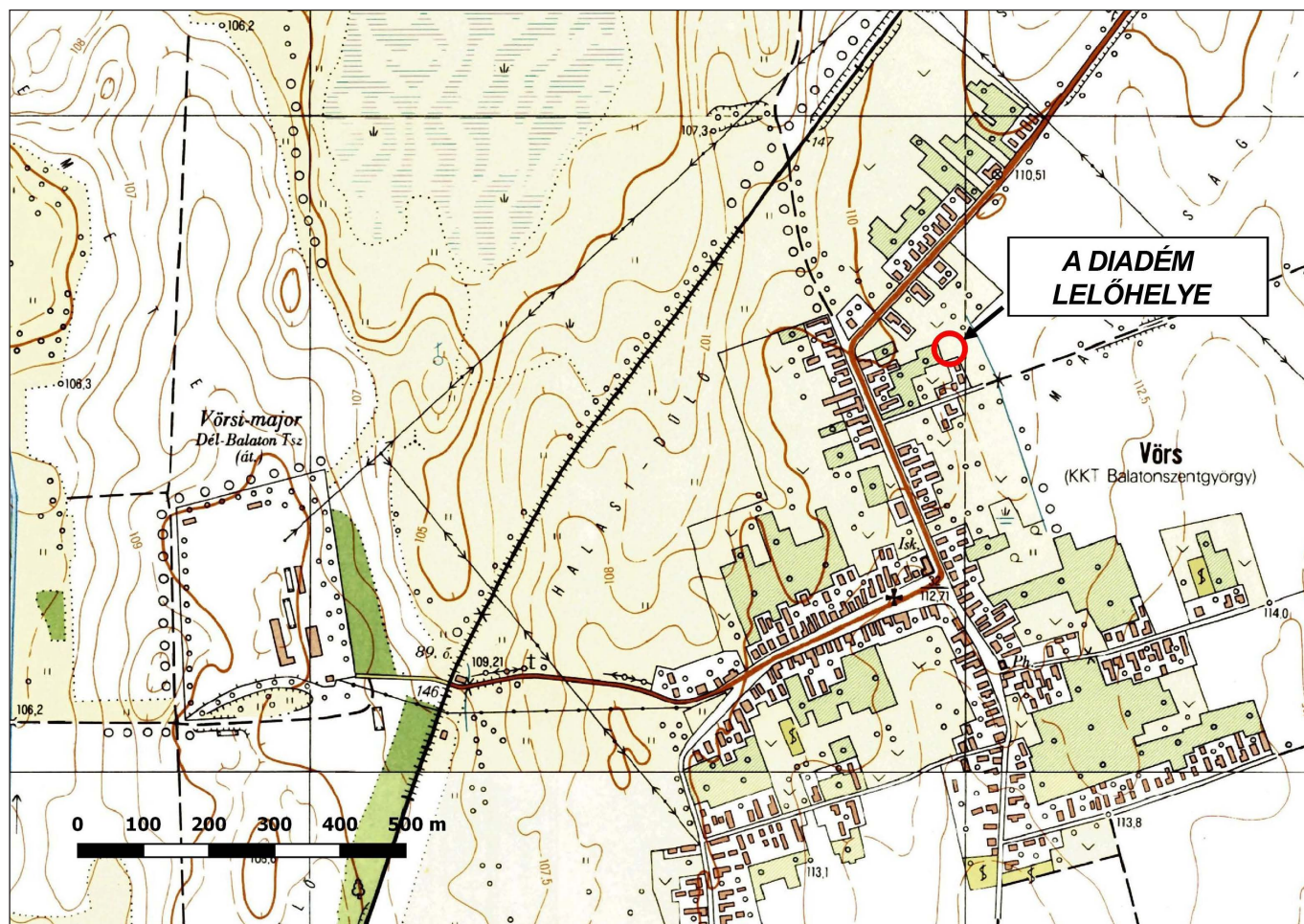
⁷ Ezúton is köszönöm Honti Szilvia, Németh P. Gergely, Költő László, Horváth László, Müller Róbert, Havasi Bálint és P. Barna Judit szakmai segítségét.

⁸ Tóth Dénes: *Vörs története*. (Vörs: magánkiadás, 2002). (Valló László könyvismertetése. *Szabadszék* 2003/3, január 17, 20).

⁹ *Ibid.*, 16.

¹⁰ Tóth Dénes Költő Lászlónak adta meg a lelőhely pontos adatait, aki átadta nekem az információkat. Mind Tóth Dénes tanár úrnak, mind Költő László kollégámnak ezúton is nagyon köszönöm, hogy segítettek az évtizedek óta „egyértelműnek tartott” lelőhely helyes azonosításában.

¹¹ A georeferált változatot (4. kép) és a tágabb környezet, a Kis-Balaton térkép kivágatát Vágvölgyi Bence (MTA BTK Régészeti Intézet) készítette el (5. kép), ezúton is köszönöm a segítségét.

4. kép: A vörsi diadém lelőhelye (Tóth Dénes és Költő László nyomán a georeferált változatot Vágvölgyi Bence készítette)

A VÖRSI DIADÉM ÉS A HASONLÓ HOMLOKDÍSZEK FUNKCIÓJA

Egy 1998-ban megjelent cikkemben már foglalkoztam a fejdíszekkel, érintőlegesen a rézkori és bronzkori diadémakkal is. Ekkor egy középső rézkori korsó különleges ábrázolásának kerestem a lehetséges megfejtéseit, amely antropomorf edény, diadém vagy sisakábrázolás. Röviden összefoglaltam a témával kapcsolatos kutatásokat, és összegyűjtöttem az akkor ismert, Kárpát-medencei rézkori lemezszalagokat, lehetőség szerint a méreteikkel együtt.¹²

Már ekkor egyértelmű volt, hogy két különböző kategória létezik: az egyik a méretei (vagy épségben megmaradt állapota) miatt egyértelműen a fejre tehető diadém, a másik a fejkörméretnél kisebb, töredékeknek tartott szalagok. Utóbbiakat a szakirodalom ugyancsak diadémnek nevezte, bár eredeti kontextusukról nem esett szó. Arról, hogy a lemezpántokat közvetlenül a fejen (hajon) viselték-e, vagy valamilyen textil, bőr fejfedőre applikált fémdíszítések voltak, csak feltételezések vannak, hiteles adatunk nincs róla. A csak töredékekben ismert lemezpántokat úgy értelmezi a kutatás, hogy ezeket valamilyen fejfedőre varrva hordhatták.

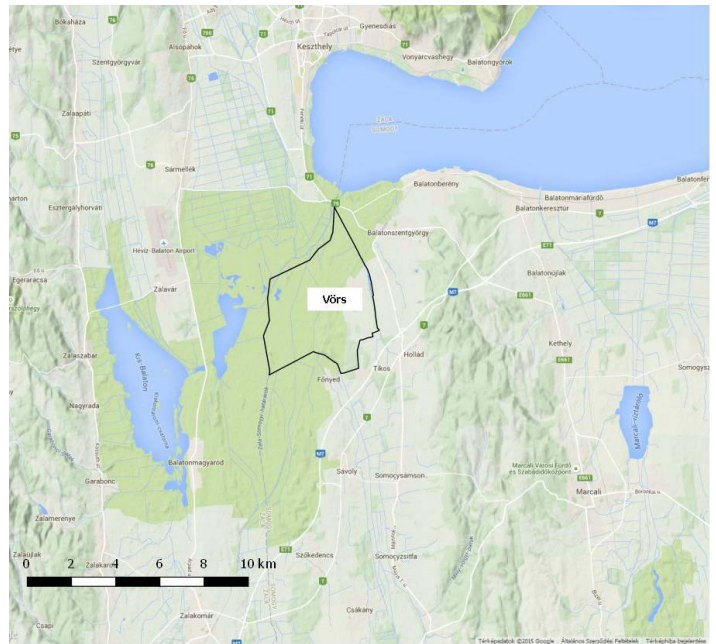
Amikor először közölték a vörsi diadémot, rendkívül kevés hasonló leletet ismert még a szakirodalom, égeikumi és anatóliai lelőhelyekről (Byblos, Kréta, Alacahöyük), az ottani bronzkorból, és ennél korábról, a horvátországi Vukovárból. Ma már több hasonló darabról tudunk a középső rézkortól kezdődően a Kárpát-medencében (Cepin, Horodnica, Moigrad, Ercsi, Vel'ká Lomnica), továbbá a közismert bulgáriai, várnai temetőből. A késő rézkorból azonban a mai napig mindössze két fejdísz ismert: az egyik a vörsi,

¹² Bondár Mária: Ein Kupferzeitliche Krug aus Bátaszék. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1998), 26–27.

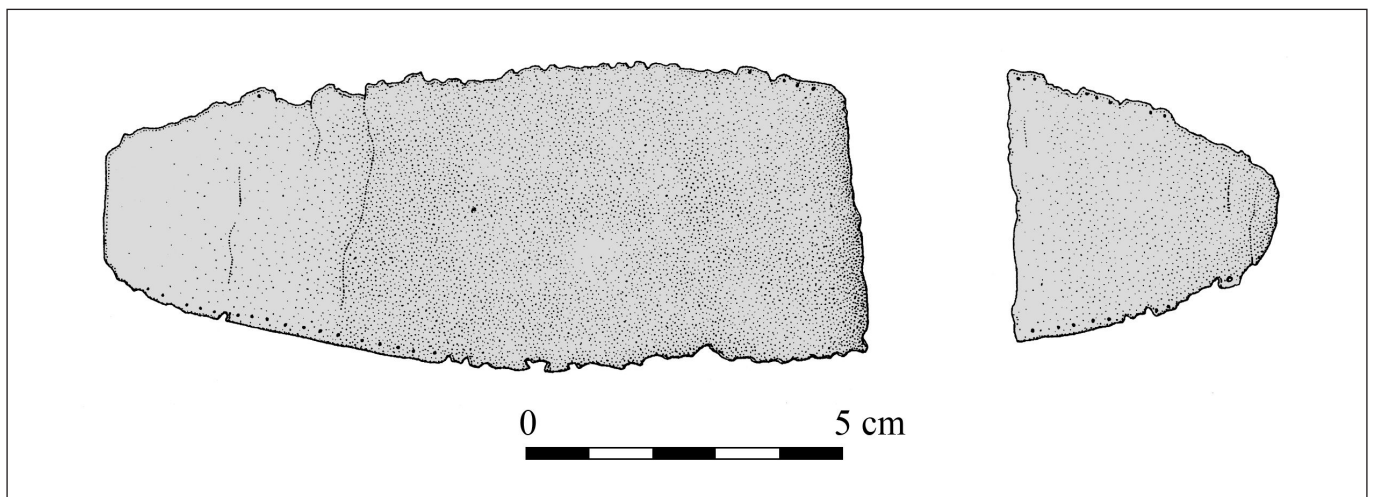
Bondár Mária • Újabb adatok a vörsei késő rézkori diadémról

a másik pedig egy két darabból álló tárgy, amely Szlovákiában, a Magas-Tátra alján Kakaslomnicon (Veľká Lomnica) került elő (6. kép).¹³ Ez utóbbi egy nyújtott ovális alakú lemez, szélein helyenként átlukasztás nyomaival, szarvszerű végződés nélkül, azaz a vörstől teljesen eltér.

Vannak tehát rövidebb és hosszabb lemezpántok, más megfogalmazásban valódi tiara jellegű tárgyak – pl. a vörsei diadém, majd az ettől eltérő típusú, bronzkori fémkoronák – és a fejkörméretnél jóval kisebb „töredékek,” pl. a lekerekített végű, gyakorlatilag ovális, rövid szalag Kakaslomnicról. E kettősség lehetséges magyarázatát nemrégiben találtam meg egy, a törökországi Külteperől csak nemrég ismertté vált leletegyüttes kapcsán. A 2009-ben újraindított kültepei kutatások eredményeit népes szerzőgárda mutatta be egy nagy kiállításhoz készült, török nyelvű katalógusban.¹⁴ Ebben a kötetben közöltek

5. kép: Vörse tágabb környezete, a Kis-Balaton (Google Earth nyomán Vágvölgyi Bence)

6. kép: A kakaslomnici (Veľká Lomnica) „homlokpánt” (Novotná, Mária: *Halsringe und Diademe in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde XI, 4. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1984, Kat. Nr. 362, Taf. 61. 362. nyomán*)

egy koponyát, amelyen aranylemezből készített különböző tárgyak voltak: a homlokán egy diadém, a szemeken egy-egy négyzetes lemezke, a szájon vékony, ovális lemez (7. kép). Utóbbi a kakaslomnici darab szinte pontos párhuzama. A kültepei leletegyüttesből látható, hogy a halotti kultuszhoz három különböző fémtárgy kapcsolódik: a fejen viselt diadém, a szemeket lezáró lemez, és a más esetben tévesen homlokpántnak vagy diadémnak tartott, rövidebb „homlokpánt”, valójában a halott száját lezáró, eltakaró lemez. Tehát a „töredékes” vagy „rövid” lemezpántok más szerepet tölthettek be, azaz nem diadémok voltak.

¹³ Novotná, Mária: *Halsringe und Diademe in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde XI, 4.* (München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1984), Kat. Nr. 362, Taf. 61. 362.

¹⁴ Kulakoğlu, Fikri – Kangal, Selmin, eds: *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular Istanbul'da.* Bu katalog, Aya Sofya, Aya Irini Müzesi'nde 29 Aralık 2010 – 28 Mart 2011. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları 78. (Istanbul: Turizm Bakanlığı ve Kültepe Kazi, 2010), 300, kat. 319–321.

7. kép: A kültepei leletek (Kulakoğlu, Fikri – Kangal, Selmin, eds: *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular İstanbul'da. Bu katalog, Aya Sofya, Aya Irini Müzesi'nde 29 Aralık 2010 – 28 Mart 2011. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları 78. İstanbul: Turizm Bakanlığı ve Kültepe Kazi, 2010, kat. 319–321. nyomán*)

Azt továbbra sem tudjuk, hogy a valódi diadémok a hétköznapi vagy ünnepi viseletben is szerepeltek-e, vagy csak a halotti kultusz kellékei voltak. Nem tudjuk azt sem, milyen társadalmi státuszt jeleztek, illetve jeleztek-e illet egyáltalán. Érdekes azonban tovább elemezni ezt a leletsoportot. Az anatóliai analógia a Kr. e. 3. évezred második felére keltezhető, azaz korai bronzkori. Ez a keltezés újabb kérdéseket vet fel a halotti rítusok egymástól távoli területeken meglévő, hasonló jelenségeinek értelmezésében: honnan hová terjedtek, vagy egymástól függetlenül hasonló jelenségeket produkáló hitvilág elemeiről van-e szó.

AJÁNLOTT IRODALOM

BÓNA ISTVÁN

Bronzkori övkapcsok és diadémák. Adatok a Középduna-medencei bronzkori viselethez / Bronze Age Girdle-Clasps and Diadems. Data to the Costumes of the Bronze Age in the Middle Danube Basin. *Archaeologiai Értesítő* 86 (1959), 49–59.

ZUZANNA WYGNAŃSKA

Tracing the “Diadem-Wearers”: An Inquiry into the Meaning of Simple-Form Head Adornments from the Chalcolithic and Early Bronze Age in the Near East. In: *Special Studies: Beyond ornamentation. Jewelry as an Aspect of Material Culture in the Ancient Near East*, ed. A. Golani – Z. Wygnańska, 85–144. *Polish Archaeology in the Mediterranean* 23/2 (2014).